

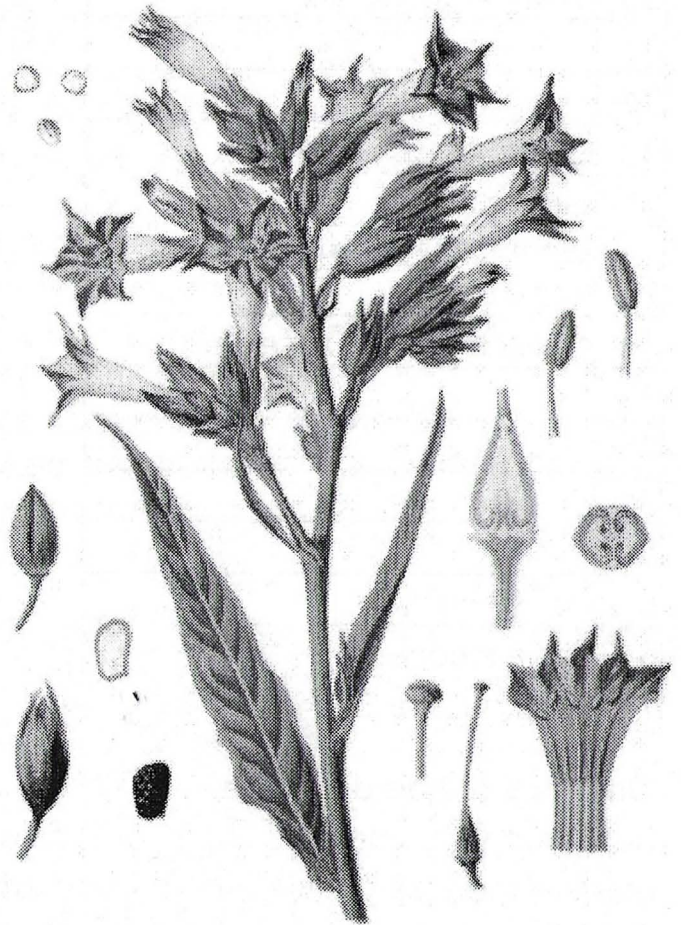
De tabak en de joden. Deel 1/2

Dr. J.J. Herks

Uit: Onze voorouders en hun werk, Genealogische Vereniging, 1971

De Europeanen maakten voor het eerst kennis met de tabak toen zij aan het einde van de vijftiende eeuw ontdekkingsreizen naar de Nieuwe Wereld ondernamen en daar de bevolking tabak zagen gebruiken. In Europa kan men bij het gebruik hier van de tabak drie perioden onderscheiden. Tot 1550 vond zij vooral als sierplant toepassing, daarna tot 1600 kreeg men oog voor de geneeskrachtige eigenschappen van het wonderkruid. In het begin van de zeventiende eeuw werd de tabak echter meer en meer als genotmiddel gebruikt. Het is merkwaardig en klinkt thans ongeloofwaardig dat het roken van tabak in vele landen gedurende lange tijd heftig is bestreden. De straffen op het gebruik van de tabak als genotmiddel variëerden van simpele verbodsbepalingen tot onthoofding. Ook in de Republiek trachtten de Generale en Provinciale Staten het gebruik van tabak tegen te gaan. Ondanks deze bestrijding nam het gebruik langzamerhand toe en de overheid begon oog te krijgen voor de mogelijkheden die hierdoor ontstonden voor het versterken van de staatsfinanciën, door middel van invoerrechten en accijnzen. In de loop van de zeventiende eeuw kwam het "toebacksuigen" in de Republiek in gebruik. Aanvankelijk nog in z.g.n. "tobagien" maar langzamerhand werd ook thuis door mannen en vrouwen menig pijpje "gezogen"(2).

Bij de ontwikkeling van het gebruik van tabak in de Republiek hebben de Joden een grote rol gespeeld n.l. als importeurs, handelaren, exporteurs en in de loop van de achttiende eeuw ook als planters. Maar ook bij het bewerken van de tabak vonden vooral Joodse arbeiders werk (3).

In de zestiende eeuw woonden er op enige uitzonderingen na geen Joden in de Republiek. Het Hof van Holland ontzegde hen in 1532 en 1540 het verblijf in Holland en Zeeland. Aan deze bepaling werd echter niet streng de hand gehouden, want tegen het einde van de zestiende eeuw vestigden Joden zich in onze gewesten. Na verovering van het laatste bolwerk op de Mohammedanen in 1492 in Spanje brak in dit land en Portugal een vervolging van de Joden aan. De inquisitie vaardigde een edict uit waarbij zij voor de keus werden gesteld: doop of brandstapel. De meesten van hen kozen de z.g.n. schijndoop. In verband met de godsdienstvrijheid, vestigden echter een aantal van hen zich in de Republiek. Deze Maranen, zoals zij zich noemden, behoorden vaak tot de Spaanse of Portugese adel.

Vooraf voor de tabakshandel is de vestiging van de Maranen van veel betekenis geweest, in verband met de handelsbetrekkingen met Spanje en Portugal waar veel tabak van overzee werd aangevoerd.

Vermelding verdient nog het feit dat één van de eerste twee Europeanen die tabak rookte, Luis de Torres was een Maraan die als lid van de bemanning van het schip van Columbus voet op Cuba zette (4).

Vooraf in Amsterdam voelden de Maranen zich spoedig thuis, niet zozeer door de voorrechten die zij daar genoten, dan wel de grote tolerantie van de zijde van de Amsterdammers, die ook het belang van goede handelsbetrekkingen met het buitenland inzagen.

In korte tijd hadden zich zoveel Joden in Amsterdam gevestigd, dat ondanks het verzet van kerkelijke zijde reeds in 1614 de eerste Synagoge werd geopend. Zij konden zich tevens vrijwel ongestoord economisch in Holland ontplooien. Dit was mede een gevolg van het besluit van de Staten van Holland in hun vergadering van 12 december 1619 om niet meer een z.g.n. jodenreglement vast te stellen, maar iedere stad vrij te laten om over de positie van de Joden te beslissen.

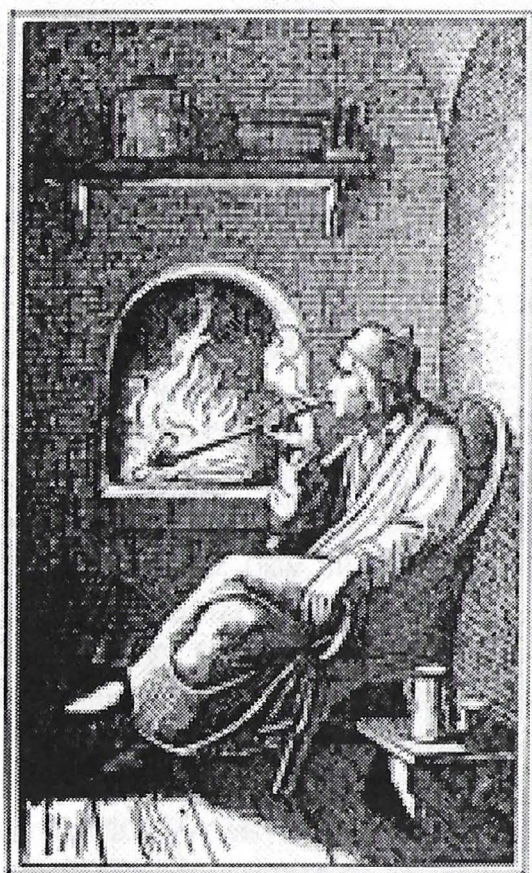
Afgezien van het feit dat de Joden goede handelsbetrekkingen hadden, waren zij in vele gevallen ook ervaren kooplieden wat voor de ontwikkeling van de handel in de Republiek van grote betekenis was. Vandaar dat verschillende steden zich hebben beijverd om Joden te bewegen zich daar te gaan vestigen door het bieden van gunstige voorwaarden, waaronder godsdienstvrijheid. Bijgevolg kregen zij in de loop van de zeventiende eeuw behalve in Amsterdam ook in Alkmaar, Haarlem, Rotterdam en waarschijnlijk ook in Den Haag toestemming zich te vestigen. In de overige provincies volgden Middelburg, Maarssen en Maarsseveen, Kampen en Nijkerk. Nergens zouden zij echter zo grote vrijheid genieten als in Amersfoort, waar zij zelfs hun Synagoge aan de openbare weg mochten bouwen (5).

Van het begin af dat de Joden zich in de Republiek vestigden hebben zij zich met succes met de tabakshandel beziggehouden. Niet alleen importeerden zij

dit kruid, maar zij hebben zich ook op de bewerking en de kleinhandel toegelegd (6).

Aan deze laatste activiteit werd echter een einde gemaakt doordat in 1630 de kleinhandel van tabak door Joden in Amsterdam werd verboden op verzoek van niet-Joodse tabakswinkeliers (7). Het bereiden van de tabak werd echter wel toegestaan, evenals de handel met het buitenland. Het is zeer wel mogelijk dat mede hierdoor een samenwerking tussen Amsterdam en Amersfoort tot stand kwam.

Dat de Joden al spoedig een belangrijke plaats in de tabaksnijverheid in de Republiek innamen blijkt uit een notarieel protocol dat zij in 1656 tabaksspinnerijen, waar de tabak werd bereid, bezaten⁸. Eén van hen, de

Portugese Jood Jacob de Jehuda Leon, ook wel Jan Petersz. Italiaan of Jan Portremiel genoemd, had in 1661 grote belangen bij de invoer van tabak. Hij had vele Duitse Joden als tabaksspinners in dienst (8).

Een andere aanwijzing wordt aangetroffen in het z.g.n. "Puyboek" van 1668 waarin wordt vermeld dat Manasse Gaon van Samora ,tabaksverkoper was. Een soortgelijke vermelding in 1670 van Abraham van Jacob Zuzarte. Abraham Itallaan (Itallaander) uit Venetië en Juda de Leon (de Leeuw) uit Mara worden in de "Puyboeken" van 1673 en 1690 als tabakskopers genoemd. Reeds in 1629 telde Amsterdam twee beëdigde Joodse tabaksmakelaars waaruit het belang van deze bedrijfstak voor de Joden blijkt.

Een aanduiding van de positie van de Joodse handelaren blijkt tevens uit het feit

dat omstreeks 1670, 57 miljoen pond tabak door 30 groothandelaren werd ingevoerd, hiervan waren 10 Jood. De grootste importeur was Isak Italiaander, terwijl Sara Dias da Fonesca een voor die tijd grote spinnerij van tabak bezat en 14 arbeiders in dienst had. De betekenis van de tabakshandel van de Amsterdamse Joden is ook af te leiden uit het feit dat Samuel Isak en Isak Cohen in 1688 voor 15.067 gulden tabak hadden ingekocht (9).

Ter voorkoming van misverstanden wordt erop gewezen dat het inkomen van de Joden in het begin van de zeventiende eeuw nog beperkt was. Van de bijna 1500 gefortuneerde Amsterdammers waren er slechts 21 Joden. Sommige Portugese Joden wisten door speculatie hun vermogen sterk te

vergroten. Toch was het aantal Portugese Joden dat een rekening bij de Amsterdamse Wisselbank had in het begin van de zeventiende eeuw nog maar 6% . Na 1650 liep dit percentage spoedig op tot 12% (11).

De tabaksbereiding en -handel was een traditioneel familievak, immers men komt steeds dezelfde namen tegen. In 1670 waren er nog maar een 10-tal tabakshandelaren, maar 25 jaar later was dit aantal verdrievoudigd. Het feit dat de inlandse tabak bereid moest worden, het z.g.n. spinnen, alvorens uitvoer mogelijk was, heeft ertoe geleid dat de meeste handelaren ook spinnerijen bezaten. In het begin van de achttiende eeuw waren er tenminste 10 Joodse tabakskerverijen in Amsterdam waar rooktabak en snuif werd vervaardigd (12).

Bij het introduceren van de tabaksteelt in Amersfoort en Nijkerk hebben Joden een grote rol gespeeld. Alhoewel hierover geen zekerheid bestaat kan worden aangenomen dat in Amersfoort omstreeks 1615 met het verbouwen van tabak is begonnen. Reeds in 1628 ging de Amersfoortse tabaksteler Harmen Leebeec mede namens zijn collega Juriaan van Staaden met de Jood Antonie Abrahams te Amsterdam een compagnie aan voor het telen, bereiden en de handel in tabak (13).

Afgezien van het feit dat Joodse, in Amsterdam woonachtige handelaren een dergelijke overeenkomst met Amersfoortse tabakstellers hadden, waren er in de tweede helft van de zeventiende eeuw ook Amersfoortse tabakshandelaren die het daar geteelde product in grote hoeveelheden aan Amsterdamse Joodse tabakshandelaren leverden. Zo verkocht bij v. Daem Peters, koopman te Amersfoort, in 1653 aan Roelof Lobetto 8000 pond Amersfoortse tabak (14).

De verbinding tussen de Amersfoortse tabaksplanters met deze handelaren blijkt ook uit een acte van procuratie van een Portugese Jood Abraham Levi "uit zaken van koop van tabak"(15). Voorts hebben de Amersfoortse tabakstellers de stadsregering van Amsterdam verzocht bij de Staten van Holland te bereiken dat de Amersfoortse tabak naar Amsterdam kon worden verzonden, zonder dat invoerrechten verschuldigd zouden zijn, hetgeen dus de uitvoer van de Amersfoortse tabak bevorderde (16).

In 1654 vestigden de eerste Joden zich in Amersfoort. Ook zij waren uit Portugal en Spanje afkomstig. Omstreeks 1650 hielden zij zich met de zijderederij in Maarssen bezig, maar op grond van een besluit van de vroedschap van Utrecht moesten zij hun activiteiten staken. Dat zij Amersfoort als woonplaats uitkozen kwam doordat Amersfoort in die tijd reeds een bloeiende lakenfabricage bezat. In 1654 verzochten enige Portugese Joden om het burgerschap van de stad Amersfoort. Dit verzoek werd ingewilligd, mits zij geen personen zouden meebrengen die aan besmettelijke ziekten leden of meubels zouden meebrengen uit besmette huizen of steden afkomstig. Joseph Pereira was de eerste Joodse burger van

Amersfoort. Hij was een voornaam heer en afstammeling van Ruy (Rodrigo) Pereira, o Bravo (de dappere) verwant aan het voormalige Portugese koningshuis (17).

In 1663 verwierven opnieuw 3 Joden het burgerschap. Eén van hen was lakenwever en kreeg toestemming om 2 tot 3 weefgetouwen op te stellen. Er was toen nog geen sprake van door hen te planten of verhandelen tabak door Amersfoortse Joden.

Dank zij de vrije opvattingen van de stadsregering konden de Portugese Joden in Amersfoort ongestoord hun bedrijf uitoefenen. Een klein stukje Joodse begraafplaats herinnert nog aan de zeventiende-eeuwse Portugese textielnijverheid in Amersfoort, terwijl uit de inventaris van de Synagoge een zwaar goudbrokaten wetsrolmantel en een aantal zwaar zilveren voorwerpen van Joods-Portugese oorsprong zijn (18).

De eerste hoogduitse Jood die in 1669 het burgerrecht verwierf was Eliaser Elias, die in Borculo geboren was, nadat zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw zich meer hoogduitse Joden in Amersfoort hadden gevestigd. De tweede van hen die het burgerschap verwierf van Salomon Jacobs" Hoog-duitse Jode geboortigh van Posen". De voornaamste Joden en grondleggers van de joodse gemeente waren de leden van de familie Gomperts. Zij werden echter geen burger van Amersfoort (19).

In Nijkerk vestigden zich in de loop van de zeventiende eeuw hoofdzakelijk Portugese Joden en Italiaanse Joden. Vóór 1669 vormden de Italiaanse Joden in Amsterdam een afzonderlijke groep, die later echter in de Portugees-Israëlitische Gemeente werd opgenomen die ongeveer dezelfde ritën had. Uit deze groep was de familie Italiaander afkomstig, die zich met de tabaksteelt bezighield. Het aantal Joden dat zich in het begin van de zeventiende eeuw in Nijkerk vestigde was vrij aanzienlijk. Omstreeks 1650 was er reeds een Joodse begraafplaats in de Hoofdstraat. Toen in de tweede helft van de zeventiende eeuw de meeste Joden weer uit Nijkerk wegtrokken, bleven de tabakshandelaren Italiaander in Nijkerk wonen. Enkele van de Joden die Nijkerk verlieten emigreerden naar Noord-Amerika, waar zij op Long-Island grond kochten om tabaksplantages aan te leggen (20).

De Italiaanders bouwden in het laatste van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw een belangrijke uitvoer van tabak naar de noordelijke landen op. Zij bezaten in de loop van de jaren niet alleen tabaksvelden en -schuren in Nijkerk, maar ook in Amersfoort, evenals tabakspakhuizen in Amsterdam waar Abraham Italiaander woonachtig bleef. Zijn zonen Mordechai, Jacob, Benjamin en Isaak zetten zijn in 1700 gestichte tabakshandel voort. Beide eerst genoemden gingen in 1709 in Nijkerk wonen en richtten de firma M. en J. Italiaander en Zonen op. Hierna brak een tijdperk van grote bloei voor de tabakshandel in Nijkerk aan, wat ook voor Amersfoort van betekenis is geweest (21). Toen de broers zich in Nijkerk vestigden

richtten zij ook een synagoge op, waartoe zij één van hun pakhuizen ter beschikking stelden.

In Amersfoort heeft bij de ontwikkeling van de tabaksteelt vooral de familie Cohen een belangrijke rol gespeeld. Vermoedelijk is zij in de veertiende eeuw uit Italië naar Norden in Oostfriesland verhuisd, waar in het begin van de zeventiende eeuw veel Oostfrieze Joden teelden en bewerkten (22). In deze tijd hielden de Cohens zich ook reeds met de fabricage van snuiftabak bezig.

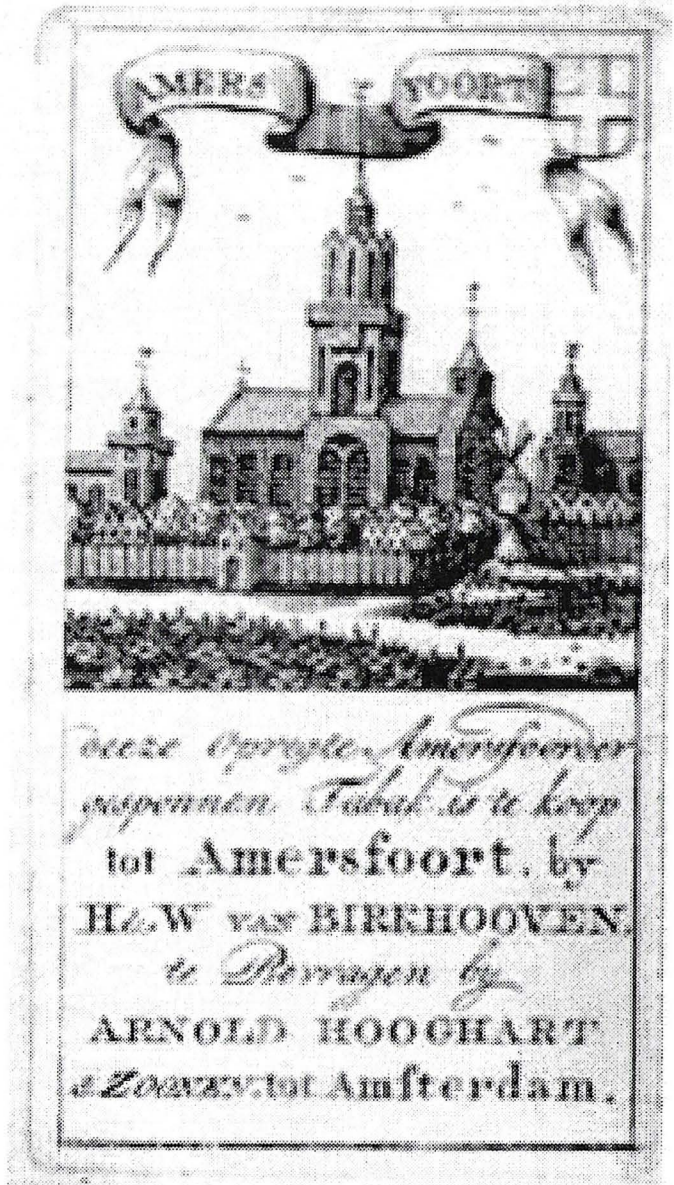
In 1704 verwierf Ezechiël Cohen die uit Nijmegen gekomen was, voor zich en zijn zeven kinderen het burgerschap van Amersfoort. Niet alleen was hij een tabakshandelaar maar ook een groot joods geleerde en werd "bij een ijgenlijk geëert en gerespecteerd". Hij was aan de Italiaanders verwant (23).

Cohen ontwikkelde zich tot één van de grootste tabakskooplieden van zijn tijd. Hij heeft "de coopmanschap van Tabak seer sterk geexerceert en (heden) nogh is exerceerende soo dat den requirant bij ons bekend staet voor een van de eerste en principaalste cooplieden in tabak" (24).

In 1696 had Adolph Abrahamse "Jode geboortigh uit Rhenen in dese Provintie" reeds het burgerrecht verkregen. Het is aannemelijk dat hij ook uit de kringen van tabakshandel en -teelt afkomstig was

as. Hij wordt n.l. in 1726 als factor in tabak genoemd (25).

Andere tabakshandelaren die Amersfoort als woonplaats uitkozen, waren Abraham Levi, wiens naam voor het eerst in 1708 wordt genoemd evenals Eliasser Cohen en Abraham Levi Victoria alias Abraham Italiaander, die in 1670 als tabaksspinner naar Amsterdam was gekomen (26). Aaron Anthonisz. was tabaksmakelaar. Italiaander had samen met de handelshuizen Cohen, van Ernbden, van Minden en van Rees de tabakshandel grotendeels in handen (27) Zoals hierboven vermeld vestigden

twee van zijn zoons zich in 1700 in Nijkerk, terwijl Benjamin en Isaak in 1711 het burgerrecht van Amersfoort verkregen. Zij huurden hierna "seeckere huysinge, hof en hofstede staende en geleden alhier genaemt Sluyssesteyn" (Tinnenburg) voor een periode van 12 jaar, met de bedoeling daar een tabaksspinnerij op te richten, waartoe de middenmuren en een gedeelte van de schoorsteen moest worden uitgebroken. De huur werd in 1724 door Abraham van Isaak met 12 jaar verlengd (28).

Beide kooplieden hielden zich behalve met de handel in tabak nog met tal van andere zaken bezig. Uit de Burgerboeken blijkt dat in de loop van de achttiende eeuw tal van Joden het burgerschap van Amersfoort verwierven (29).

Dr. J.J. HERKS

- 1 Ch. le Corbeiller, *European and American Snuffboxes* (1966) blz. 1.
- 2 I. I. Herks, *De Geschiedenis van de Amersfoortse tabak* (1967) blz. 21 e.v.
- 3 Herhert I. Bloom, *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the 17th and 18th centuries* (1937) blz. 61.
- 4 H. I. Bloom, *The economic activities*, blz. 60 e.v.
- 5 *Bijdragen en Mededelingen van het Genootschap voor de joodse Wetenschap in Nederland*. No. III (voortaan B. M. G. I. W.) (1925) blz. 109.
- 6 *Geschiedenis van de loden in Nederland* (1940) blz. 572.
- 7 I. G. van Dillen, *Bronnen tot de Gesch. v. h. bedrijfsleven in Amsterdam I*, blz. XXXI.
- 8 H. I. Bloom, *The economic activities*, blz. 61.
- 9 A. M. Vas Diaz "Vrijdagavond" 6 juni 1930, blz. 168.
- 10 *Gesch. der Joden*, blz. 566.
- 11 *Gesch. der Joden*, blz. 584 e. v.
- 12 I. C. van Dillen, *Amsterdam als wereldstad, in 7 eeuwen Amsterdam, deel II*, blz. 26.
- 13 Gemeentearchief Amsterdam, Notarieel archief, Notaris Jan Cornelisz Hoogeboom, No.842, 22 november 1628.
- 14 Gemeentearchief Amsterdam, Not. archief, Notaris I. de Winter, No.2280, 15 juni 1653.
- 15 Gemeentearchief Amsterdam. Not. Archief, Notaris Cornelis Touw No.1437, 17 december 1648.
- 16 Gemeentearchief Amersfoort, door Amersfoortse Joden, No. 740a, 8 maart 1658.
- 17 Jac. Zwarts, *De Joodse Gemeente in Amersfoort* (1927), bh. 6 en 7.
- 18 *Gesch. der Joden*, blz. 398 e. v.
- 19 Zwarts, bh. 13.
- 20 R. van der Ven, "Nieuwe mogelijkheden voor de tabaksteelt in Nederland. Opkomst en verval der tabakscultuur". In *Mededelingen voor de Tuinbouw*. (1952) blz. 540.
- 21 B. M. G. I. W. No. III. blz. 23 e.v.
- 22 D. 13. Cohen, *De Geschiedenis van de familie Cohèn*, (1932) blz. 27 e.v.
- 23 Zwarts. blz. 29.
- 24 B.M.G.I.W. No. III 1925. blz. 22.
- 25 Zwarts. blz. 20.
- 26 *Gesch. der Joden*. blz. 435,
- 27 D. 8. Cohen, blz. 35.
- 28 Zwarts. blz. 23.
- 29 Herks. blz. 250.